

Mojca Novak-Pešec

ZALOM JUGOSLOVANSKIH ELIT MODERNIZACIJE

Sodobne jugoslovanske politične elite so odgovorne za produkcijo in implementacijo projekta o regulaciji družbenega sistema, ki pa ne ustreza družbenemu substratu in realnim procesom. Zato avtorica izhaja iz predpostavke, da je sodobna jugoslovanska kriza tudi posledica vzorcev industrializacijskega prehoda in njegovih nosilcev, ne pa samo socialistične revolucije in samoupravljanja kot mehanizma regulacije.

Pomembni akterji industrializacijskega prehoda so bili zunajsistemski akterji kot prenašalci in uvajalci radikalnih industrializacijskih sprememb. Avtohtoni dominantni akterji pa so samo industrializirali tradicionalne dejavnosti. Tako je jugoslovanska industrializacija pridobila vzorec dualne ekonomije, kakršen je značilen za dežele Tretjega sveta. Zato vzroka za razmeroma preprosto zamenjavo dominantnih akterjev po letu 1945 ni mogoče iskati samo v vlogi revolucionarjev v odporiškem gibanju, temveč predvsem v skromnih resursih avtohtonih nosilcev industrializacijskega prehoda.

There is no doubt that contemporary Yugoslav political elites are responsible for the generation of social system regulations and their implementation. But the regulatory mechanisms are not suited to the Yugoslav social structure and social processes. The author's point of departure is that the contemporary Yugoslav crisis is predominantly a consequence of Yugoslav pattern of industrial transition. Consequently, the author's survey deals with it.

The dominant agents of Yugoslav industrial transition were the exogenous and the endogenous by their nature. The former transferred and implemented radical industrial changes, while the latter industrialized only the traditional production pattern. This process resulted in dual economy which is similar to the results of industrial transition in the Third World. The scarcity of endogenous industrial resources and the industrial incapacities of endogenous agents were the most important factors why the revolutionary elite took over the dominant political positions after the Second World War so easily.

industrializacijski prehod, dominantni akterji, prvi in pozni zamudniki, dualna ekonomija

1. Uvod

Raziskovati jugoslovanske elite modernizacije pomeni osredotočiti se na realne procese in njihove nosilce; pri tem je potrebno upoštevati daljše časovno obdobje, kot je zadnje slabe pol stoletja t. i. socialistično urejenega družbenega sistema. To pomeni, da se časovna točka v letih 1941–1945 pojmuje predvsem kot diskontinuiteta dominantnih akterjev in procesov upravljanja, ne pa tudi kot diskontinuiteta drugih procesov. Da bi lahko diskontinuitete ugotovili v procesih in njihovih nosilcih, jih je potrebno analizirati v obdobju od sredine 19. do sredine 20. stoletja, kontekstualno pa kot obdobje procesa industrializacijskega prehoda¹.

Argumentov za to je več:

1. do leta 1941 so le nekatere jugoslovanske regije prešle obdobje industrializacijskega prehoda;

2. zamenjava dominantnih akterjev ni bila preprosta zamenjava političnih elit z drugačnimi projekcijami o razvoju družbenega sistema², temveč zamenjava vseh dominantnih akterjev; novi dominantni politični akterji so prevzeli tudi dominantne pozicije v sferi ekonomije, to pomeni, da so vstopili na izpraznjene pozicije nosilstva modernizacijskih procesov v sferi industrijske tehnologije in ekonomije sploh;

3. politična moč novih dominantnih akterjev ni temeljila na njihovi ekonomski in tehnološki moči; resurse, s katerimi so poravnavali svoje politične (= revolucionarne) dolgove, so si prilastili z nasiljem in s fizičnim izgonom prejšnjih nosilcev;

4. ker moč dominantnih političnih akterjev temelji izključno na njihovih političnih pozicijah, reguliraji vse druge (modernizacijske) impulze sprememb s strategijami zaviranja (in preprečevanja) in s tem preprečujejo vzpon njihovih nosilcev, saj so ti hkrati tudi nosilci teženj po redistribuciji družbene moči (Pešec, 1987, str. 146).

Kaj se je dogajalo v jugoslovanskih regijah pred drugo svetovno vojno, da so novi dominantni politični akterji po njej na razmeroma lahek način prevzeli vse dominantne pozicije v družbenem sistemu? Ali lahko zadovoljivo odgovorimo na to vprašanje samo z ugotavljanjem in pojasnjevanjem njihove vloge v odporniškem gibanju v letih 1941–1945, ki je bilo naknadno deklarirano kot socialistična revolucija? In še naprej, ali je res t. i. družbena kriza v 80. letih samo posledica realizacije neustreznih strategij razvoja družbenega sistema? Ali je res t. i. socialistična regulacija družbenega sistema tista, ki je proizvedla krizno stanje? Moj odgovor na zadnja tri vprašanja je ne, in sicer iz teh razlogov:

1. ker ne morem zadovoljivo odgovoriti na postavljena vprašanja, če priznam obdobje 1941–1945 kot ničelno točko v analizi, pojasnevanju in vrednotenju realnih procesov v zadnjih desetletjih, kot točko njihovega razblinjanja;

2. ker so revolucionarji kot dominantni akterji dejansko aplicirali nov model regulacije družbenega sistema (t. i. socialistično samoupravljanje), vendar na podedovani, neprestrukturirani družbeni substrat;

3. če revolucionarjem naprtimo odgovornost za sodobno krizo jugoslovanske družbe, potem moramo to odgovornost omejiti na neustreznost njihovih idejnih projektov za realne procese in družbeni substrat, ne pa za te procese in substrat sam;

4. ker so značilnosti družbenega substrata in realni procesi pred spremembo dominantnih akterjev bistvenega pomena za iskanje odgovorov na postavljena vprašanja;

5. ker je t. i. socialistično organizirani družbeni sistem po letu 1945 prej posledica značilnosti družbenega substrata in realnih procesov pred točko diskontinuitete kot pa edini, čeprav kompleksni vzrok sodobne krize.

Zato bom iskala možne odgovore na ta vprašanja v značilnostih industrializacijskega prehoda jugoslovanskih regij: v njihovih vzorcih in v dominantnih akterjih tega prehoda.

2. Teoretski okvir analize

Analizo industrializacijskega prehoda jugoslovanskih regij umeščam v teoretski okvir treh konceptov: industrializacije prvih zamudnikov (po

Gerschenkron, 1962; Rosovsky, 1966; Berendt et al, 1970; Rostow, 1978), elit industrializacije (Kerr et al; 1973) in obrobne odvisne industrializacije dežel Tretjega sveta (po Amin, 1976; Cardoso in Faletto, 1979; Gonzales Casanova, 1970; npr.) oziroma industrializacije poznih zamudnikov (Levy, 1972).

Kljub različnim disciplinarnim in paradigmatiskim okvirom, različnim regionalnim in časovnim umestitvam analize in publiciranja rezultatov³ se vsi upoštevani analitiki osredotočajo na procese industrializacijskih prehodov, na njihove nosilce – dominantne akterje in rezultate; zato jih je dobro vključiti v oblikovanje teoretskega okvira za analizo tovrstnih procesov v jugoslovan-skih regijah.

Koncept industrializacijskega prehoda prvih zamudnikov je oblikoval Gerschenkron (Gerschenkron, 1962), drugi pa so ga aplicirali na primerljive procese v drugih družbenih sistemih (Rosovsky na Japonskem, Berend in so-avtorji pa na Madžarskem). Avtorji analizirajo celoten proces industrializacijskega prehoda v treh sosednih stopnjah: kot zgodovinsko ozadje oblikovanja predpogojev, oblikovanje predpogojev samih za prvi veliki industrializacijski sunek in ta sunek sam⁴. Tako so jedro Gerschenkronovega koncepta predpogoji prvega velikega industrializacijskega sunka v konkretnem družbenem sistemu, saj vsaka natančnejša analiza pokaže, da se ti pomembno razlikujejo od klasičnih, prvotnih predpogojev industrializacijskega prehoda v njegovi matici – Angliji⁵. Celo več, v takšni obliki se niso pojavili zunaj kulturalnega prostora protestantske etike niti po značilnostih niti po dominantnih akterjih.

Temeljne značilnosti industrializacijskih prehodov prvih zamudnikov je mogoče združiti v naslednje: vključitev v sodobne svetovne industrializacijske procese prek produkcije velikega obsega (najsodobnejše tehnologije industrijskega proizvodnje so bile v bazični in kemični veji), zaradi česar je bila proizvodnja potrošnih dobrin lokalnega – omejenega pomena in obsega, pomembna vloga vladnih administracij v koncentraciji nacionalnega kapitala ali v zagotavljanju kreditov (distribucija in odgovornost) za industrializacijske namene in neindustrializacija agrarnega sektorja (Gerschenkron, 1962, str. 353-354). Osnovno načelo presojanja, v kolikšni meri in kako so se ti predpogoji realizirali v posameznem družbenem sistemu, je analiza razmerij med zunajsistemskimi impulzi in sistemskimi odgovori nanje. Ali drugače, v analizi zmožnosti konkretnih družbenih sistemov, kolikor lahko oblikujejo sistemske pogoje za adaptacijo zunajsistemskih impulzov⁶. Prav analize že omenjenih avtorjev kažejo, da so bili pomembni sistemski element vsakega industrializacijskega prehoda dominantni akterji. Za dežele Severne Evrope (Berend et al, 1970) in Japonsko (Rosovsky, 1966) velja, da so imeli avtohtoni dominantni akterji toliko industrializaciji ustreznih resursov, da so lahko sami kontrolirali ta prehod (ob pomembni pomoči zunajsistemskih resursov); medtem ko pa že analize teh prehodov zunaj začrtanega območja kažejo, da tovrstnih avtohtonih dominantnih akterjev ni bilo. Njihovi resursi in interesi niso zadostili niti niso ustrezali relativno avtonomni vključitvi v svetovne procese; vanje so se lahko vključili ob pomembnem angažiranju interesov in resursov zunajsistemskih akterjev⁷. Prav za pojasnitev njihove vloge in pomena zato ne zadostuje samo za teoretski koncept prvih zamudnikov, temveč je potrebno vključiti v analizo tudi teoretski koncept industrializacije poznih zamudnikov, vendar ne tako, kot je opredeljen v eni od izvedb teorije modernizacije (Levy, 1972), temveč v sklopu teorij odvisnosti.

Ne glede na to, katere teoretike odvisnosti in njihove analize industrializacije dežel Tretjega sveta kot družbenih sistemov na obrobju velikih koloni-

alnih imperijev vključimo v oblikovanje teoretskega okvira⁸, lahko pri vseh najdemo skupno točko analize, in sicer adaptirane industrializacije ob prevladovanju zunajsistemskih impulzov in akterjev zaradi industrializacijsko neustreznih sistemskih resursov in akterjev. Tako so nosilci industrializacije zunajsistemski akterji; ti so hkrati tudi prenašalci industrializacijskih resursov: tehnologij, znanja, kapitala, kadrov organizacije. Avtohtoni akterji pa industrializirajo uveljavljene predindustrijske dejavnosti in so hkrati tudi posredniki med zunajsistemskimi akterji in avtohtonimi resursi (delovna sila, poceni surovine). Rezultat takšnega vzorca (vzorcev) industrializacije je oblikovanje dveh ločenih sektorjev: radikalno industrializacijskega, prek katerega se ti periferni družbeni sistemi vključujejo v svetovne procese, in postopno industrializirajočega se avtohtonega sektorja, kateremu je lokalno okolje dobavitelj inputov in prejemnik outputov. Razločeni razvoj perifernih družbenih sistemov je Amin poimenoval kot dualni razvoj, ki se ne nespremeni niti s pridobitvijo politične suverenosti (Amin, 1976, str. 202).

Kerr pa s svojim konceptom elit industrializacije dominantne akterje samo izpostavlja, in sicer v smislu, da se pomembno razlikujejo v različnih industrializacijskih prehodih (Kerr et al, 1973)⁹: čim bolj se geografsko oddaljujejo od prostora protestantske etike, pomembnejšo vlogo so pridobivali zunajsistemski akterji kot kreditodajalci, neposredni investitorji ali kolonialna administracija. Vendar pa nam natančnejša analiza dominantnih akterjev industrializacije omogoča, da jih lahko razdelimo preprosto na tiste, ki so prevzeli dominantne pozicije v družbenem sistemu po stabilizaciji notranjepolitičnih odnosov – po njihovi predhodni pacifikaciji (avtonomni zasebni podjetniki in dinastični voditelji z državnimi administracijami) in tiste, ki so dominantne pozicije prevzeli v procesu nestabilnih notranjih odnosov in vztrajajo na teh pozicijah tudi z ohranjanjem njihove nestabilnosti (po Kerrovi klasifikaciji so to t. i. revolucionarni intelektualci in voditelji nacionalnih in protikolonialnih gibanj). Tako so pred slednjo skupino dominantnih akterjev delovali drugi, povsem različni dominantni akterji kot začetni prenašalci in uvajalci industrializacijskih impulzov (kolonialni administratorji, tuji lastniki kapitala).

Za nadaljevanje razprave sta pomembni dve ugotovitvi:

prva, da je stabilizacija notranjepolitičnih odnosov oziroma njihova pacifikacija nujni pogoj relativno uspešnega in učinkovitega industrializacijskega prehoda (glede na sistemske resurse);

in druga, da so za to potrebni relativno močni (po resursih) avtohtoni dominantni akterji, ki so zmožni in zavzeti za to, da (vsaj!) adaptirajo zunanje impulze sprememb.

Prav v točki nosilcev industrializacijskih prehodov v različnih družbenih sistemih se vsi trije vključeni koncepti združijo in oblikujejo teoretski okvir za analizo: analitiki prvih zamudnikov s poudarjanjem oblikovanja predpogojev za prvi veliki industrializacijski sunek, teoretiki odvisnosti s poudarjenimi rezultati obrobnih industrializacijskih prehodov, Kerr pa s poudarjenimi nosilci teh procesov.

Na osnovi vseh treh vključenih teoretskih konceptov lahko oblikujemo temeljno hipotezo: družbeni sistemi oziroma njihovi posamezni elementi se vključujejo v svetovne procese vedno prek naj sodobnejših tehnologij in ne glede na to, ali imajo za to ustrezne resurse¹⁰.

Po tako oblikovanem teoretskem okviru lahko analizirani jugoslovanski regiji, Slovenijo in centralno Srbijo¹¹, uvrstimo v dve etapi svetovnega procesa industrializacije: časovno med prve zamudnike, strukturno pa med pozne

zamudnike oziroma periferne odvisne industrializacijske prehode. Dvojno obrobno obeh družbenih sistemov – na obrobju večnacionalnih imperijev in prek njih na obrobju svetovnih procesov – bom dokazovala z analizo različno sintetiziranega zgodovinskega gradiva¹² in sociološko osmislitvijo predvsem značilnosti dominantnih akterjev v tem procesu.

3. Značilnosti dominantnih akterjev kot nosilcev industrializacijskega prehoda

V Slovenskih dednih deželah so se »industrializacijsko« zavzeti avtohtoni akterji pojavili razmeroma pozno; nekako konec 19. stoletja. Do tedaj pa je med avtohtonimi dominantnimi akterji prevladovala zemljiška oligarhija (ki ni bila vsa avtohtona). Do zadnje četrtine 19. stoletja tako ni bilo avtohtonih akterjev, ki bi bili zmožni akumulirati kapital in ga tudi vlagati v industrializacijo proizvodnje¹³. Uveljavljenih industrializatorjev proizvodnje in investitorjev vanjo – drugje so bili to obrtniki in veliki trgovci – v slovenskih dednih deželah ni bilo. Jedro ekonomskega dogajanja je bilo podeželje, kjer sta v kmečki trgovini¹⁴ uspešno sodelovala zemljiški posestnik in kmet – tlačan. Zato sta imeli kmečka odveza in prva agrarna reforma (leta 1848) pomembno vlogo v neoblikovanju industrializacijskih pogojev in hkrati še za prihodnjih 70 let zagotovili socialni mir v Habsburški monarhiji (Mirković, 1968, str. 200–203).

Šibkost mestnih obrtnikov in trgovcev ter prevladovanje zemljiške oligarhije sta imela za posledico neaktualnost habsburške industrijske rajonizacije¹⁵ dednih dežel, saj v slovenskih dednih deželah ni bilo akterja, ki bi zmožni in tudi hotel uporabiti privilegije in ugodnosti dunajske vlade za pospešitev industrializacijskega prehoda. V centralnih habsburških deželah so imeli v tem prehodu pomembno vlogo investitorja veletrgovci – gremi grosisti, ki so ob vladnih merkantilističnih ukrepih akumulirali pomembno množino kapitala in ga v začetku 19. stoletja skupaj s tujim investirali v industrializacijo (Šorn, 1984, str. 178). Slovenski akterji takšnih strategij niso bili zmožni izpeljati.

Vse do zadnje četrtine 19. stoletja ni bilo pomembnih sprememb pri investitorjih v industrializacijo. To je bila po eni strani zemljiška oligarhija, po drugi pa (dunajska) vladna administracija (ki je investirala in poskrbela za naložbe v mednarodno progo Dunaj–Trst), kasneje pa so se jima pridružili tudi tuji investitorji, ki so uvajali radikalno industrializacijo (metalurgija in kemična industrija, rudarstvo in izgradnja transportne mreže) (Šorn, 1979, str. 257). Šele konec stoletja so se pojavili kot pomembni investitorji tudi domači podjetniki, in sicer so investirali kapital v tiste industrijske veje, v katerih so predvsem industrializirali tradicionalne dejavnosti. To pomeni, da ni bilo potrebno investirati v večjem obsegu, obrati so bili manjši, delovne sile je bilo dovolj na podeželju, s produkti so zadovoljevali potrebe lokalnega trga (Šorn, 1959, str. 20). Dihotomnost med avtohtonimi in tujimi investitorji in njihova razdelitev na neradikalno in radikalno industrializacijo se je v slovenskih dednih deželah ohranila vse do druge svetovne vojne (Pešec, 1987, str. 141–142). Že pred prvo svetovno vojno pa je slovenska industrija dosegla tisto stopnjo »zrelosti«, ko je lahko s svojimi izdelki uspešno prodrla na jugoslovanski trg.

Delitev v industrializacijo investiranega kapitala na tuji in avtohtoni del ni bila ultimativna, saj so tuji kapital in njegovi lastniki pomembno pripomo-

gli h koncentraciji in akumulaciji investicijskih zmožnosti avtohtonih investitorjev (tu je bila posebno pomembna vloga tujega kapitala v koncentraciji nacionalnega kapitala za industrializacijske namene) (Šorn, Tipkopiš; Mirković, 1968, str. 242). Pomembno je predvsem dejstvo, da so se v slovenskih deželah šele konec 19. stoletja začeli pojavljati avtohtoni akterji, ki so bili zmožni industrializacijskih naložb in/ali (vsaj!) pripravljeni reagirati na tovrstne impulze, ki jih je bilo okolje sistema polno.

Podobno »usodo« pomanjkanja industrializacijsko zavzetih in zmožnih avtohtonih akterjev je imela tudi centralna Srbija. Več srbskih selitev¹⁶ ni samo populacijsko izpraznilo srbskega podeželja in mest, temveč so bili običajno jedro selilcev prav potencialno zmožni nosilci in uvajalci sprememb: trgovci, obrtniki in duhovščina. Tako so se pomembni nosilci industrializacije, in sicer v podobnem vzorcu kot v slovenskih dednih deželah, pojavili šele v drugi polovici 19. stoletja: v sodobnih industrijskih vejah tuji investitorji (Kukoleča, 1941, str. 191–213), katerim je, za razliko od slovenskega primera, dajala koncesijo in privilegije avtohtona vladna,¹⁷ ne pa »kolonialna« administracija; v industrializacijo tradicionalnih dejavnosti pa so praviloma investirali avtohtoni investitorji (Pešec, 1987, str. 141). Centralno srbski dominantni akterji so se še v nečem pomembno razlikovali od slovenskih; v celotnem procesu industrializacije se je kot investitor pojavila tudi državna administracija, ki je investirala in odločala o naložbah predvsem v državno monopolnih industrijskih vejah (Mirković, 1968, str. 252; Kukoleča, 1941, str. 385). Vendar pa državna administracija ni delovala le kot predstavnik in upravljaec državnih interesov (predvsem v Kraljevini po združitvi), temveč je prav zaradi tega položaja upravljala državne posle tudi v svojo zasebno korist. Zaradi splošne državne razprodaje naravnih resursov in dajanja vrste privilegijev tujim investitorjem tudi prek provizij in podkupnin¹⁸ si je državna administracija prilagajala del državnih sredstev oziroma je tako prek razprodaje nacionalnega bogastva akumulirala zasebno bogastvo, ki ga je investirala predvsem v predelovalno industrijo.

Ob konjunktorni prodaji nekaterih agrarnih pridelkov v 20. letih 20. stoletja (Jamnik, 1931, str. 21) se je v obeh analiziranih regijah pojavil nov akter industrializacije, novi investitor. To je bil velik kmet, gruntar, ki je dajal prednost naložbam v predelovalno industrijo lokalnega obsega in dosega (Kostič, 1955, str. 74), ne pa v povečanje učinkovitosti agrarne produkcije¹⁹.

4. Tuji investitorji kot dominantni akterji jugoslovanskega industrializacijskega prehoda

Kot rdeča nit in kot agens *mouvens* se skozi celotno obdobje industrializacijskega prehoda vlečejo zunajsistemske akterji: kot imperialna vladna administracija in tuji lastniki kapitala, ki so prenašali in uvajali radikalne industrializacijske impulze. Ti so bili tisti, ki so s kapitalom prenašali tudi industrijske tehnologije; tisti, ki so odločilno pripomogli h koncentraciji nacionalnega kapitala (sicer razpršenega); tisti, ki so investirali v tiste industrijske veje, ki so bile izpostavljene mednarodnim kriterijem, tako tržnim kot tehnološkim. Prek tujih akterjev in njihovih impulzov sta se oba analizirana sistema vključevala v svetovne procese. Avtohtoni investitorji pa so investirali predvsem v industrializacijo tradicionalnih dejavnosti, zaradi česar zanje niso veljali mednarodni tržni in tehnološki kriteriji, temveč lokalni. Zaradi podrejenosti in vezanosti na lokalno okolje tudi niso izvajali industrializacijskega na-

silja v obliki kulturnih zalomov, kot je bil to primer pri uvajanju radikalnih industrializacijskih sprememb.

5. Sklep

Kakorkoli je pomembna zalomilna točka v letih 1941–1945 za razvoj jugoslovskega družbenega sistema (in tudi za vsako posamično regijo) in zaradi tega vzpostavljene dejanske in prividne diskontinuitete z družbenim sistemom pred tem zalomom, se po opravljeni analizi kaže kot bistveno bolj odločilnega pomena nezmožnost avtohtonih akterjev, da bi avtonomno (ali vsaj pretežno avtonomno) koncentrirali potrebne resurse, in s tem odločilno vplivali na vzorec industrializacijskega prehoda. Tako pa so bili ti avtohtoni akterji ali investitorji v obrobni, lokalni industrijski in ekonomski sektor ali pa posredniki med tujimi nosilci radikalne industrializacije in avtohtonimi resursi v družbenem sistemu.

Prav tako pa se kaže agrarni sektor kot stalna determinanta jugoslovskega industrializacijskega prehoda; celo več, kot nepresežna determinanta tega razvoja; kot determinanta, ki ni prešla začetne stopnje svoje »industrializacije« v smislu povečane produktivnosti. Agrarni sektor je ostal predvsem oskrbnik industrijskega sektorja s svojim outputom. Hkrati pa je bil vedno resurs dominantnih akterjev, s katerim so ti poravnavali svoje politične dolgove do množic²⁰. To pa dokazuje, da dominantni politični akterji niso imeli drugih resursov za poravnavo dolga, razen začasnega lastništva zemlje, ki so jo odvzeli prejšnjim lastnikom.

Po letu 1945 je ob zamenjavi dominantnih akterjev ostala jugoslovska industrija (in s tem tudi ekonomija) brez pomembnega prenašalca industrializacijskih impulzov, brez tujih investitorjev in kreditorjev; prav tako tudi brez teh impulzov samih. Ustavljen je bil dotok vitalnih, centralnih impulzov za nadaljevanje jugoslovskega industrializacijskega prehoda, impulzov, prek katerih se je pred drugo svetovno vojno vključevala v svetovne procese.

Zato tragika jugoslovske socialistične revolucije ni samo v nosilcu nasilnega prevzema oblasti, temveč tudi v (relativni) revščini celotnega družbenega sistema, v pomanjkanju industrializacijskih resursov, v obrobem vključevanju v svetovni proces industrializacije in menjave, v nezmožnosti avtohtonih akterjev, da bi v kombinaciji zunajsistemskih impulzov in sistemskih resursov odločilno vplivali na industrializacijski prehod družbenega sistema. Tako pa so bili zunanji impulzi vedno posredovani in vsiljeni, vendar ne zaradi ugodnih rezultatov za avtohtoni družbeni sistem, temveč so bile vedno na prvem mestu ugodnosti tujega prenašalca in uvajalca. Obrobni družbeni sistemi ne dobivajo zunanjih resursov za svoj industrializacijski prehod (primer za to so kolonialni imperiji), temveč s svojimi resursi posredno investirajo industrijski razvoj bolj razvitih od sebe; tistih, ki po logiki zagonskih centrov predvsem generirajo industrializacijske impulze sprememb.

OPOMBE

1 Osredotočenje na proces industrializacijskega prehoda ima za posledico osredotočenje na tiste elite modernizacije, ki so bile nosilci predvsem modernizacijskih procesov v tehnologiji in ekonomiji. Zato bo v nadaljevanju govora o dominantnih nosilcih industrializacijskega prehoda kot elitah modernizacije. Čeprav ni mogoče povsem natančno razločevati procesov modernizacije v različnih elementih družbenega sistema, tudi zaradi nizke stopnje njihove kompleksnosti, je ta delitev nujna zaradi omejitve predmeta analize. Kot industrializacij-

ski prehod opredeljujem vmesno obdobje v razvoju družbenega sistema, in sicer med predindustrijskim in industrijskim načinom produciranja in njegove organizacije. To vmesno obdobje naj bi bilo končano takrat, ko je družbeni sistem – njegov proizvodni sektor – zmožen »zrele« industrijske produkcije, masovne produkcije.

- 2 Družbeni sistem sestavljajo obrazci odnosov med akterji (agenti) in institucijami (agencijami); ti se reproducirajo v času in prostoru. Te strukture obstajajo v času in prostoru samo kot momenti produkcije in reprodukcije družbenih sistemov (Giddens, 1986, str. 25).
- 3 Disciplinarni okvir: ekonomska zgodovina, politična ekonomija; paradigmatični okvir: teoretiki odvisnosti izhajajo v glavnem iz marksistične paradigme, drugi pa iz različno preoblikovane teorije modernizacije; regionalna umestitev analize: analitiki prvih zamudnikov so analizirali evropske dežele in Japonsko, drugi predvsem dežele Tretjega sveta; časovna umestitev analiz in publiciranja rezultatov: analitiki prvih zamudnikov so analizirali procese industrializacijskih prehodov v drugi polovici 19. stoletja in publicirali svoje rezultate najkasneje v začetku 60. let, analitiki odvisne industrializacije dežel Tretjega sveta so analizirali procese sredi 20. stoletja in jih publicirali deset let kasneje.
- Čeprav je jedro industrializacijskih prehodov dežel Tretjega sveta časovno umeščeno v sredino 20. stoletja, iščejo analitiki njegove korenine daleč nazaj v preteklosti – v širjenju evropskega ekonomskega sistema, ki je konec 18. stoletja pridobil še obliko širjenja procesa industrializacije.
- 4 Rostow uporablja za enako stopnjo industrializacijskega prehoda pojem »odlet« – »take off«; to je stopnja, ko industrijska proizvodnja v konkretnem družbenem sistemu doseže stopnjo »zrelosti«, ko je zmožna masovne produkcije (Rostow, 1961). Res pa je tudi, da pogoje moderne ekonomske rasti opredeljuje nekoliko drugače kot Gerschenkron, vendar te razlike za to analizo niso bistvene.
- 5 Dominantni akterji industrializacijskega prehoda v Angliji so bili avtonomni podjetniki; pogoji samega procesa pa oblikovanje nacionalnega tržišča, odprava dednih privilegijev, zemljiška emancipacija kmetov in razpoložljivost kapitala za dolgoročne investicije. Med te »klasične« pogoje analitiki običajno ne uvrščajo tudi pacifikacije sistemskih odnosov oziroma vzpon novih elit – dominantnih akterjev ter vloge angleških kolonij pri zagotavljanju industrializacijskih resursov.
- 6 V analizi procesov industrializacije je dobro razlikovati med družbenimi sistemi pretežno generiranih industrializacijskih sprememb in družbenimi sistemi, ki se industrializirajo prek pretežne adaptacije industrializacijskih sprememb. V drugi polovici 19. stoletja so bili pretežno adaptacijski sistemi prav prvi zamudniki: Severna Evropa, Prusija/Nemčija, Italija, Habsburška monarhija, Rusija, pa tudi Bolgarija, Kneževina Srbija in Japonska.
- 7 To lahko ugotovimo tudi z analizo industrializacijskih prehodov v Bolgariji, Rusiji, v Slovenskih dednih deželah v okviru Habsburške monarhije in prav tako v Kneževini Srbiji (po končni pridobitvi politične suverenosti leta 1878 na Berlinskem kongresu).
- 8 Gonzales Casanova je oblikoval tezo o dihotomni naravi novih narodov zaradi prepletanja mednacionalnih in nacionalnih struktur (Gonzales Casanova, 1970); Cardoso in Faletto o delitvi periferne nacionalne ekonomije na enklavo (ki je oblikovana s tujim kapitalom) in lokalno ekonomijo (ki je oblikovana z avtohtonim kapitalom) (Cardoso in Faletto, 1979); Novack o neenakem in kombiniranem razvoju perifernih družbenih sistemov (Novack, 1966); Bettelheim o delitvi družbenih sistemov na tiste, kjer prevladuje kapitalistični način proizvodnje, in tiste, kjer prevladuje predkapitalistični način proizvodnje (Campbel, 1978) in Amin o dualnosti perifernih ekonomij (Amin, 1976).
- 9 Izpostavitev dominantnih akterjev tudi pri drugih dveh teoretskih konceptih pokaže, da so bili avtonomni privatni podjetniki kot temeljni nosilci industrializacijskega prehoda značilni le za Anglijo; že npr. v Nemčiji so imeli odločilno vlogo lastniki finančnega kapitala, bančniki; v Rusiji in na Japonskem na vladne administracije.
- 10 Pri vključevanju v proces politične modernizacije – uvajanje parlamentarnega sistema – to tezo zagovarja Mouzelis (Mouzelis, 1986); pri vključevanju v svetovno sociološko znanstveno skupnost pa zagovorniki indigenizacije (Akiwowo, Gareau, Loubser, Park, Sanda – vsi 1988).
- 11 Med Slovenske dedne dežele (po letu 1918 Slovenija in Dravska banovina) sodijo naslednji predeli: Koroška, Štajerska, Kranjska, Goriška; pri centralni Srbiji pa upoštevam Kneževino-/Kraljevino Srbijo (po letu 1878), po letu 1929 pa Upravo mesta Beograda in Moravsko banovino. Obseg obeh regij se je v opazovanem obdobju spreminjal, kar pa ni pomembno vplivalo na opazovane procese. Obe analizirani regiji predstavljata ideal-tipska nosilca različnih interesov in strategij v sodobni Jugoslaviji. Obe sta se začeli vključevati v svetovne procese modernizacije in industrializacije kot koloniji in semi-koloniji dveh imperijev: prva kot obrobje drugorzredne evropske velesile, ki ni imela zunaj evropskih kolonij; druga pa na obrobju Otomanskega imperija (do leta 1815), ki je bil naslednik najbolj administrativno učinkovite države srednjega veka, Bizanca. Vendar pa pridobitev politične suverenosti Kneževine/Kraljevine Srbije ni zagotovila tudi njene modernizacije in suverenosti v oblikovanju regulacijskih mehanizmov.

- 12 Informacije črpan iz naslednjih virov: Erlich, 1971; Kostić, 1955; Kukoleča, 1941; Mirković, 1968; Rihtman-Auguštin, 1984; Šorn, 1959, 1973, 1979, 1984; Tipkopic; metodo analize pa utemeljujem z naslednjimi viri: Burke, 1988; Giddens, 1986; Gri, 1988; Hubsbawm, 1988; Mežnarič, 1987; Rihtman-Auguštin, 1988.
- 13 Zemljiška oligarhija je odškodnino za del odvzete zemlje leta 1848 investirala predvsem v industrializacijo centralnih dednih dežel (Mirković, 1968, str. 203).
- 14 V kmečki trgovini so kmetje – tlačani prodajali presežne pridelke. Pri tem so bili neposredna konkurenca sicer revnih mestnih trgovcev, vendar pa jih je ščitila zemljiška oligarhija, saj je imela pri tem neposredne koristi (Šorn, 1973, str. 40).
- 15 Z institucionalnimi strategijami industrijske rajonizacije dednih dežel v Habsburški monarhiji je dunajska vlada poskušala pospešiti oblikovanje možnosti pogojev za hitrejši industrializacijski prehod, in sicer z dajanjem različnih izvoznih koncesij veletrgovcem, opuščanjem različnih dajatev ustanoviteljem industrijskih podjetij itd. (Šorn, 1984, str. 22–23).
- 16 Najbolj pomembni selitvi sta bili prva (1690) in tretja (1738), in sicer predvsem zaradi posledic. Izselsevali so se investicijsko zmožni akterji; selitve pa so onemogočale stacionarno ekonomijo (Mirković, 1968, str. 156).
17. Konec 19. stoletja je bil obseg tujega kapitala, ki je bil investiran v balkanskih državah, zemanljivo majhen v primerjavi s tovrstnimi tokovi v Zahodni ali Srednji Evropi. Tuje naložbe v srbsko industrijo so obsegale le 3–5 % vsega tujega kapitala v Srbiji. Preostali delež so bili krediti, ki jih je distribuiral administracija (Berend, Ranki, 1980, str. 9).
- 18 Podkupnine so bile legitimni otomanski mehanizem regulacije in akumulacije – npr. v zakupu in pobiranju različnih dajatev (Mirković, 1968, str. 153).
- 19 Pa tudi sicer so bili avtohtoni akterji in realizacija njihovih strategij industrializacijskega prehoda odločilno vezani na agrarni sektor, ker je bil le-ta odločilni dejavnik povpraševanja in porabnik produktov lokalne industrije. S tem je bil vzpostavljen tudi začarani krog, saj je bila ta medsebojna odvisnost totalna; tudi v obliki resursa delovne sile in akumulacije kapitala za investiranje. Povpraševanje agrarnega prebivalstva je bilo pomembno odvisno od povpraševanja po jugoslovanskih agrarnih pridelkih na svetovnem trgu, kamor niso bili plasirani na osnovi dolgoročnih strategij, temveč zaradi trenutne zapolnitve pomanjkljive svetovne ponudbe. Ob svetovni recesiji so bili ti produkti prvi (med prvimi), ki so morali ta trg zapustiti (tudi zaradi neustreznosti veljavnim standardom).
- 20 Kneževina Srbija po osvoboditvi izpod otomanske nadvlade (Mirković, 1968, str. 197), Habsburška monarhija leta 1848 ob potlačeni »pomladi narodov« (Šorn, 1984, str. 187; Mirković, 1968, str. 203), združena država kot svoj prvi legitimizacijski akt leta 1918 (Mirković, 1968, str. 203), enako republika Jugoslavija po drugi svetovni vojni. Vsaka agrarna reforma, vsaka delitev, razdelitev zemlje je ta resurs drobila in stalno zmanjševala njegovo akumulativno in industrializacijsko zmožnost. Hkrati pa so to zemljo vedno dobili tudi sloji, ki sicer niso bili obdelovalci zemlje (revni obrtniki, vojne vdove, vojni invalidi, udeleženci vojn); podeljena zemlja jim je omogočala komaj preživetje, ne pa tudi tržne produkcije.

LITERATURA

1. Akiwowo, A. (1988): *Universalism and Indigenisation in Sociological Theory*, International Sociology, Vol. 3, št. 2, str. 155–160.
2. Amin, S. (1976): *Unequal Development*, Monthly Review Press, New York.
3. Berend, I. et al (1970): *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe*, Akademiai Kiado, Budapest.
4. Berend, I., Ranki, G. (1980): *Underdevelopment in Europe in the Context of East–West Relations in the 19th Century*, Akademiai Kiado, Budapest.
5. Burke, P. (1988): *Narodna kultura izmedju povijesti i etnologije*, Naše teme, Zagreb, Vol. 32, št. 6, str. 1551–1559.
6. Campbell, B. (1978): *Elementi analize za komparativnu studiju zavisnih zajednica*, Marksizam u svetu, Beograd, Vol. 5, št. 3, str. 26–49.
7. Cardoso, F. H., Faletto, E. (1979): *Dependency and Development in Latin America*, University of California Press, Berkeley.
8. Eisenstadt, S. N. (1973): *Tradition, Change and Modernity*, John Wiley & Sons, New York.
9. Erlich St., V. (1971): *Jugoslovenska porodica u transformaciji*, Liber, Zagreb.
10. Gareau, F. (1988): *Another Type of the Third World Dependency: The Social Sciences*, International Sociology, Vol. 3, št. 2, str. 171–178.
11. Geertz, C., ed. (1963): *Old Societies and New States*, Free Press, New York.
12. Gerschenkron, A. (1962): *Economic Backwardness in Historical Perspective*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass.
13. Giddens, A. (1986): *The Constitution of Society, Polity Press*, London.
14. Gonzales Casanova, P. (1970): *Democracy in Mexico*, Oxford University Press.

15. Gri, G. P. (1988): Folklor izmedju historije i antropologije, Naše teme, Zagreb, Vol. 32, št. 6, str. 1559–1564.
16. Hobsbawm, E. (1988): Izumiti tradiciju, Naše teme, Zagreb, Vol. 32, št. 6, str. 1564–1572.
17. Jamnik, a. (1931): Vzroki našega siromaštva, Tiskarna Slovenija, Ljubljana.
18. Kerr, C. et al (1973): *Industrialism and Industrial Man*, Panguin Books, London.
19. Kostić, C. (1955): Seljaci, industrijski radnici, Rad, Beograd.
20. Kukuleča, S. (1941): *Industrija Jugoslavija 1918–1938*, Balkanska štampa, Beograd.
21. Levy, Jr., M. (1972): *Modernization: Latecomers and Survivors*, Basic Books, Inc., New York.
22. Loubser, J. J. (1988): The Need for the Indigenisation of the Social Sciences, *International Sociology*, Vol. 3, št. 2, str. 179–188.
23. Mežnarić, S. (1987): Jedno moguće sociološko promišljanje o naciji i etnicitetu, *Migracijske teme*, Zagreb, Vol. 3, št. 2, str. 131–138.
24. Mirković, M. (1968): *Ekonomska historija Jugoslavije*, Ekonomska biblioteka, Sveučilište u Zagrebu.
25. Mouzelis, N. P. (1986): *Politics in the Semi-Periphery: Early Parliamentarism and Late Industrialization in the Balkans and Latin America*, Macmillan, London.
26. Novack, G. (1966): *Eneven and Combined Development in History*, Merit Publishers, New York.
27. Park, P. (1988): Toward an Emancipatory Sociology: Abandoning Universalism for True Indigenisation, *International Sociology*, Vol. 3, št. 2, str. 161–170.
28. Pešec, M. (1987): Mogući uzroci kočenja inovativnosti u jugoslovenskom društvu, *Sociologija*, Beograd, Vol. 29, št. 1–2, str. 127–148.
29. Rihman-Augustin, D. (1984): *Struktura tradicijskog mišljenja*, Školska knjiga, Zagreb.
30. (1988) *Narodna kultura i socijalna historija*, Naše teme, Zagreb, Vol. 32, št. 6, str. 1549–1551.
31. Rosovsky, H., ed. (1966): *Industrialization in Two Systems*, John Wiley & Sons, Inc., London.
32. Rostow, W. W. (1961): *The Stages of Economic Growth, A Non-Communist Manifesto*, Cambridge University Press; (1978): *The World Economy: History & Prospect*, University of Texas Press, Austin.
33. Sanda, M. (1988): In Defence of Indigenisation of the Social Sciences, *International Sociology*, Vol. 3, št. 2, str. 189–199.
34. Shils, E. (1981): *Tradition*, Faber, London.
35. Šorn, J. (1959): *Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama*, *Kronika – Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, Ljubljana, Vol. 7, str. 10–20.
36. : Karakteristični premiki v industrializaciji slovenskega prostora 1873–1929, *Tipkopis iz arhiva Inštituta za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana.
37. (1973): *Pregled industrializacijske zgodovine Slovencev v času 1719–1919 – Prvi del – od 1719–1809*, Raziskovalno poročilo, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana;
38. (1979): *Industrializacija Slovenije v letih 1919–1940 – Drugi del – od 1925–1930*, Raziskovalno poročilo, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana.
39. (1984): *Začetki industrije na Slovenskem*, Založba Obzorja, Maribor.
40. Wallerstein, I. (1979): *The Capitalist World-Economy*, Cambridge University Press.